

Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины

**Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова
Кафедра истории Древнего мира и Средних веков**

**Одесский археологический музей
Национальной академии наук Украины**

**Отдел археологии Северо-Западного Причерноморья
Национальной академии наук Украины**

ДРЕВНЕЕ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

Выпуск X

Одесса

ФЛП «А.С. Фридман»

2013

ББК 63.3(237Ук.7)

Д 73

УДК 902/904

Рекомендовано к печати Ученым советом исторического факультета Одесского национального университета имени И.И. Мечникова.
Протокол № 6 від 26 лютого 2013 р.

Древнее Причерноморье. Выпуск X / Глав. ред. И.В. Немченко. – Одесса: ФЛП «А.С. Фридман», 2013. – 654 с.

Сборник «Древнее Причерноморье» составлен на основании материалов X Чтений памяти профессора П.О. Карышковского, международной конференции, которая состоялась в ОНУ имени И.И. Мечникова 11-13 марта 2013 г. Выпуск включает статьи по проблемам нумизматики, истории и археологии Северного Причерноморья, античной и средневековой истории, византиноведения, истории Европы раннего нового времени, историографии и т.д.

Редакционная коллегия:

Немченко И.В. – к.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, главный редактор

Демин О.Б. – д.и.н., зав. кафедрой новой и новейшей истории ОНУ имени И.И. Мечникова

Дзиговский А.Н. – д.и.н., профессор кафедры археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Кушнир В.Г. – к.и.н., декан исторического факультета ОНУ имени И.И. Мечникова

Луговой О.М. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, технический редактор

Избаш-Гоцкан Т.А. – к.и.н., доцент кафедры истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова

Охотников С.Б. – к.и.н., зам. директора Одесского археологического музея НАНУ

Руссев Н.Д. – д.и.н., проф. Высшей антропологической школы (Кишинев, Молдова)

Самойлова Т.Л. – к.и.н., зав. Отделом археологии Северо-Западного Причерноморья НАНУ

Смынтына Е.В. – д.и.н., зав. кафедрой археологии и этнологии Украины
ОНУ имени И.И. Мечникова

Рецензенты:

Брумяк И.В. – д.и.н., директор Одесского археологического музея НАНУ

Сорочан С.Б. – д.и.н., зав. кафедрой истории Древнего мира и Средних веков Харьковского
национального университета имени В.Н. Каразина

Издание осуществлено при финансовой помощи Владимира Владимировича Левчука и Владимира Алексеевича Крава.

ISBN 978-966-96181-10-9

© Кафедра истории Древнего мира и Средних веков
ОНУ имени И.И. Мечникова, 2013

ІСТОРИЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЕВ'ЯНОГО ПОСУДУ СКІФІВ

Численні знахідки дерев'яного посуду або його залишків в поховальних пам'ятках скіфів свідчать про широке розповсюдження цих артефактів. Складність вивчення даної категорії речей полягає в тому, що матеріал, з якого виготовляли посуд, погано зберігається і швидко руйнується, а отже і зафіксувати його досить важко.

Із залишками дерев'яного посуду дослідники зустрілись ще в XIX – поч. XX ст., коли розпочались археологічні дослідження великих курганів скіфів. Адже серед речей багатих скіфських могил траплялися фрагменти (а інколи і цілі форми) дерев'яних посудин. Проте частіше на наявність в поховальних комплексах дерев'яних посудин вказували знахідки металевих елементів їх декору.

В звітах М.І. Веселовського¹ переважно просто констатується присутність дерев'яного посуду серед поховального інвентарю. Однак слід зазначити, що саме М.І. Веселовський², а згодом і М.І. Ростовцев³ вказали на культове призначення такої специфічної категорії дерев'яного посуду, як дерев'яні чаші, оздоблені металом.

В запропонованій роботі виділяються наступні періоди у вивченні дерев'яного посуду:

I період. Друга половина XIX – 60-і рр. XX ст. – первинне накопичення матеріалу;

II період. 70-80-ті рр. XX ст. — поч. XXI ст. – період інтенсивних новобудовних розкопок, які істотно поповнили джерельну базу, і, як наслідок, появи перших спеціальних публікацій.

Перший період дослідження дерев'яного посуду (друга половина XIX – 60-і рр. XX ст.).

Початком накопичення інформації про дерев'яний посуд скіфів можна вважати розкопки Олександропольського кургану (Лугова Могила) біля с. Олександрополь Солонянського району Дніпропетровської області, які були здійснені в 1852-1856 рр. позаштатним працівником О.В. Терещенком і директором Керченського музею давнини О.С. Луценком. Саме в цьому кургані знайдені золоті платівки шести дерев'яних посудин (ручки-платівки у вигляді голови коня і фігурки кабана, окуття з двома головами коней, платівки-ручки, платівка у вигляді риби, платівка за формою вінець)⁴.

В 1859 р. створюється Імператорська археологічна комісія для впорядкування стану справ із старожитностями взагалі та професійного дослідження курганів зокрема. Вже у 1859-1868 рр. І.Е. Забелін розкопав ряд важливих поховальних пам'яток скіфів. Серед них у 1867-1868 рр.

курган Мала Цимбалка біля с. Велика Білозерка Запорізької області, в якому знайдено рештки дерев'яної чаші з трьома платівками⁵.

Досліджуються кургани і в Прикубанні. В 1888 р. Є.Д. Феліцин здійснив розкопки кургану Карагодеуашх біля ст. Кримська. Там виявлено золоті платівки від дерев'яної чаші і ритона⁶.

Починає свою діяльність з 1887 р. професор М.І. Веселовський. В 1912-1913 рр. ведуться розкопки кургану Солоха, в якому знаходять золоті платівки від трьох дерев'яних посудин. Одна з чаш була прикрашена 7 платівками із зображеннями риб і оленя. Інша посудина стилізована у вигляді ведмедя, де ручкою служила голова і частина ший тварини, а трикутна платівка, яка кріпилася до вінець, була продовженням тулуба ведмедя. Третя чаша оздоблювалася трьома трапецевидними платівками⁷.

Під час розкопок 1900 р. пограбованого скіфського поховання кургану 9 біля с. Оситняжки Чигиринського повіту Київської губернії серед інвентарю В.В. Хвойка виявив золотий обруч та три золоті стрічки, які спочатку визначили прикрасами головного убору⁸. Пізніше було доведено, що ці золоті платівки слугували декоративним оздобленням дерев'яного кубка⁹.

О.О. Бобринський у 1903 р. проводить розкопки на Подніпров'ї, після яких колекція знахідок дерев'яного посуду суттєво поповнилась. Так, в могильнику біля с. Журовка Чигиринського повіту Київської губернії знайдено платівки від дерев'яних чаш в чотирьох курганах: 400, 401, 402, 403¹⁰.

В 1910-1915 рр. діє Воронежська експедиція, якою в Частих курганах 1, 2, 3 зафіксовано золоті платівки дерев'яного посуду¹¹.

В 1954 р. на західній околиці м. Мелітополь О.І. Тереножкіним було досліджено курган, що одержав назву Мелітопольський. В камері основної чоловічої могили (гробниці 2) була знайдена золота платівка – прикраса дерев'яної чаші¹².

Другий період дослідження дерев'яного посуду (1970-80-ті рр.).

В 1960-70 рр. хвиля археологічних досліджень на новобудовах збагачує базу даних дерев'яних посудин скіфів. В цьому інформаційному імпульсі слід вбачати новий період в галузі досліджень цієї категорії артефактів. Численні знахідки дерев'яних посудин і скоб від дерев'яних блюд виявлені Краснознам'янською експедицією ІА АН УРСР в 1968-70 рр. під проводом Є.В. Черненка на Олешші (Скадовський район Херсонської області) в Курганній групі III біля с. Шевченко (к.7 п.3, к.21 п.1, к.23 п.1, к.25 п.1)¹³.

В 1970-79 рр. проводяться дослідження скіфських курганів під керівництвом Б.М. Мозолецького. Під час цих розкопок знайдено залишки від дерев'яного посуду та золоті платівки з груп Завадської,

Довгої, Сторожевої могил. Вони значно поповнили колекцію знахідок дерев'яного посуду. Крім того, Борис Миколайович зробив реконструкції за знайденими платівками дерев'яних чаш. На ці реконструкції дослідники спираються і по сьогодні¹⁴.

Добре збереглися зразки дерев'яного посуду з Осипової могили – це курган №5, який знаходився біля с. Булгакове (Новогеоргіївка) Миколаївської області. Він був розкопаний в 1971 р. Інгульською експедицією ІА АН УРСР, яку очолювала О.Г. Шапошнікова. Набір дерев'яного посуду включав два дерев'яних блюда, чашу та дворучну чашу з кришкою¹⁵.

В 1977–1978 рр. під керівництвом М.М. Чередніченка розкопується Бердянський курган біля м. Бердянськ. В центральній камері виявлені платівки із зображеннями крилатих грифонів та окуття дерев'яних чаш¹⁶.

Яскраві зразки дерев'яного посуду були досліджені Зням'янським загonom Запорізької експедиції ІА НА УРСР в 1984 р. під керівництвом В.В. Отроценка в кургані Велика Знам'янка 13. Там в похованні знаходились оздоблення від дерев'яних чаш, кубка, ритона¹⁷.

Вивчення залишків дерев'яного посуду на сьогоднішній день відбувається епізодично, тому що проводяться переважно обмежені розкопки рятівного характеру. Часто публікації мають лише описовий характер щодо знахідки, проте ряд дослідників в своїх роботах приділили цьому питанню більшу увагу, окресливши коло певних проблем даної категорії речей.

Найбільш дискусійним питанням серед дослідників є проблема призначення дерев'яних чаш з металевим оздобленням. Про те, що ці чаші є ритуальними, зазначили дослідники ще в ХІХ ст.¹⁸ Цей факт не заперечує жоден з науковців, який займався цим питанням, але саме якого культу – точки зору різняться.

Так, В.К. Федоров на матеріалах Філіповського кургану виділяє ритуальний посуд для відправ культу соми, і це саме дерев'яні чаші з боковими ручками або вертикальною ручкою. Особливу увагу він звернув на сюжети металевих платівок, провівши паралелі з текстами Рігведи. На них зображувались такі тварини: олень, верблюд, кабан, вовк та голова сокола. Серед зображень тварин на першому місці олень – більше 60 платівок. Хоча ця тварина в Рігведі майже не згадується, проте В.К. Федоров оленя співставляє з *vrsan* («що пускає сім'я»), що означає великого самця будь-якої копитної тварини. Образ сокола зустрічається на 40 платівках. Сокіл або грифон – за ведійською міфологією – птах, що викрав сому. Двогорбий верблюд, синонімічний з *ustra* – «тягловою твариною», асоціюється в Рігведі з силою, яка здатна допомогти подолати небезпеку, що є також однією з головних функцій соми. Кабан з нахиленою головою – *bisakha* («той що рие коріння», «кабан») – так в

Рігведі називають священну річку Сарасваті, також тісно пов'язану з культом соми. Саме так дослідник аргументує свою гіпотезу символічних зображень різних інкарнацій соми, персонажів міфу про викрадення соми¹⁹.

В.О. Рябова зазначає, що дерев'яні чаші, прикрашені платівками, в скіфському суспільстві належали воїнам і виконували певні ритуальні функції в релігійних обрядах²⁰. Не згодна з останнім припущенням О.Е. Фіалко. На її думку, дерев'яні чаші, оздоблені металом, пов'язані з скіфами-воїнами та є ознакою особливої відваги, доблесті і заслуг. Чаші носять на поясі, з них п'ють вино, можливо і сому, та не тільки в особливих випадках при певних ритуалах, а і в буденному житті. На користь цього припущення дослідниця наводить наявність слідів ремонту і зношеності платівок дерев'яних чаш²¹.

Ряд дослідників, зокрема О.Ф. Королькова, вбачає в дерев'яних чашах обрядові дії зі шлюбом та заупокійним переходом в потойбічний світ²².

Не менш важлива проблема пов'язана з металевим оздобленням. Слід зазначити, що в силу кращої збереженості металу, а не дерева, дослідники в першу чергу звернули увагу саме на платівки.

Першим з дослідників, хто описав і опублікував платівки дерев'яного посуду скіфського часу, була А.П. Манцевич. В своїй роботі вона зробила спробу реконструювати форму деяких дерев'яних посудин, дала опис декору зображень платівок дерев'яного посуду скіфів, знайдених на просторах від Дунаю до Уралу²³.

Платівки за типами зображень розділила на кілька груп В.О. Рябова. Першу групу в неї становлять найбільш численні платівки із зображенням оленя. В другу групу вона виділяє платівки зі зображенням орлиних голів. Виконані вони по-різному – у невеликому рельєфі, плоскі, прикрашені орнаментом з крапок, розетками, пальметками. В наступну групу В.О. Рябова залучає накладки із зображенням орла, що дзьобає рибу, або просто риби. Далі йде група аплікацій трапецеподібної форми, які в свою чергу поділяються на гладенькі та прикрашені орнаментом. В останню групу дослідниця об'єднала поодинокі платівки з різноманітними сюжетами²⁴.

Інакше до розгляду аплікацій підійшла О.Е. Фіалко. Вона зосередилась на трактуванні символіки образу птаха. Проаналізувавши чашу з ручкою у вигляді птаха з к.11 групи Частих курганів та артефакт з Бердянського кургану, О.Е. Фіалко пов'язує їх образ із хижим птахом, відомим в іранській міфології як Веретрагна, – богом війни і перемоги, що у вигляді сокола Варгана виступав духом-охоронцем. На думку дослідниці, аналогічним цілям служила і посудина, яка мала охороняти її власника²⁵.

Ряд дослідників приділили увагу розгляду технологічного аспекту виготовлення дерев'яного посуду. Дерев'яний посуд скіфів був різним, але тісні відносини з державами античного Причорномор'я сприяли поширенню точених посудин²⁶. Детально процес різьби дерев'яних виробів, у тому числі і дерев'яного посуду населення раннього залізного віку Північної і Центральної Азії, дослідив В.П. Мильніков²⁷. Він виділив такі прийоми різьби по дереву, як інкрустація і інтарсія. При виготовленні дерев'яного посуду широко використовували інкрустацію – різьбу заглиблених криволінійних контурів і вибірку фігурних площин на поверхнях дерев'яних предметів для вкраплень з кольорових металів (золота, срібла, бронзи), дорогоцінного каміння.

А.П. Манцевич²⁸, розглядаючи платівки дерев'яного посуду скіфів, місця їх виготовлення відносить до півночі Балканського півострова (Македонії і Фракії). В.О. Рябова²⁹ припускає, що вони могли виготовлятися на замовлення античними майстрами.

Недостатньо розроблена типологія дерев'яного посуду, що знову ж таки пов'язано з його поганою збереженістю і неможливістю визначення початкової форми. На підставі матеріалів зі скіфських пам'яток Н.О. Гаврилюк серед дерев'яного посуду виділяє підноси, блюда, коритця, чаші, ковші, кубки³⁰.

Важливою проблемою, яку слід згадати, є визначення соціального статусу особи, якій належав дерев'яний посуд. Ця проблема на сьогодні ще мало вивчена, але дослідники переконані, що поховання з дерев'яними чашами, оздобленими металевими платівками, належали особам високого соціального статусу – царям або військовій знаті³¹.

Отже, історія дослідження дерев'яного посуду нероздільно пов'язана з розкопками поховань скіфів. Кожна нова знахідка цих речей стимулювала інтерес дослідників. Починаючи з перших розкопок в ХІХ ст. і до сьогодні відбувається поповнення джерельної бази. Але незважаючи на те, що дерев'яний посуд вивчався вже багатьма дослідниками, ще залишилося чимало дискусійних моментів, що потребують подальшого дослідження. Всебічний розгляд цієї категорії вразливих знахідок може пролити додаткове світло на економічну, соціальну та релігійну сфери життя скіфів.

¹ ОАК за 1912 г. – Пг., 1916. – 130с.

² ОАК за 1912г. – Пг., 1916. –С. 46.

³ Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. – Л., 1925. – С. 437.

⁴ ДГС. – СПб., 1866. – вып.І. – С. 1–25.

⁵ Алексеев А.Ю. Скифское погребение V в. до н.э. в кургане Мала Цымбалка (раскопки И.Е. Забелина в 1868 году) // АСГЭ. – №32. – С. 53-59.

⁶ МАР. – СПб., 1894. – №13. – С. 1-79.

⁷ ОАК за 1912 г. – Пг., 1916. – С. 42-57.

⁸ Хвойка В.В. Раскопки курганов при с. Оситняжка Чигиринского уезда Киевской губ. // АЛЮР. – 1905. – С. 9-10.

⁹ Фіалко О.С. Новый тип дерев'яних чаш у скіфів // Археологія. – 1993. – №1. – С. 46-53.

¹⁰ Бобринский А.А. Отчет о Раскопках, произведенных в 1903г. в Чигиринском уезде Киевской губ. // ИАК. – 1905. – Вып. 14. – С. 1-22.

¹¹ Замятин. С.Н. Скифские могилы "Частые курганы" под Воронежем (Раскопки Воронежской ученой архивной комиссии 1910-1915гг.) // СА. – 1946. – №VIII – С. 9-50.

¹² Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. – К., 1973. – С. 120-126.

¹³ Бунятян К.Е. Курганная группа Шевченко III // Курганы южной Херсонщины. – К., 1977. – С. 97-128.

¹⁴ Мозолевский Б. Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972-1975 гг.). Скифия и Кавказ. Сборник научных трудов. – К., 1980. – С. 70-154.

¹⁵ Шапошникова О.Г. Отчет о работе Ингульской экспедиции за 1971. // НА – № 1971/ 28.

¹⁶ Болтрик В.Ю., Фіалко Е.Е., Чердниченко Н.Н. Бердянський курган // РА.–1993. –№3 – С.140-156.

¹⁷ Отрощенко В.В., Рассамкин Ю.Я. Раскопки скифского кургана у с. Великая Знаменка // АО 1984 г. – М., 1985. – Вып.19.– С. 285-286.

¹⁸ ОАК за 1912г. – Пг., 1916. – С. 46; Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. – Л., 1925. – С. 437.

¹⁹ Федоров В.К. Ритуальная посуда для отправления культа сомы из центрального Филипповского кургана // Семинар. «Ювелирное искусство и материальная культура». Тез. докл. IV коллоквиума в ГЭ. – СПб., 1997. – С. 70-71.

²⁰ Рябова В.О. Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу // Археологія. – 1984. – Вып. 46. – С. 42.

²¹ Фіалко Е.Е. Деревянные чаши – знаки воинской доблести у скифов // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2004. – С. 271.

²² Королькова Е.Ф. Ритуальные чаши с зооморфным декором в культуре ранних кочевников // АСГЭ. – 2003. - № 36. – С. 28-59.

²³ Манцевич А.П. Деревянные сосуды скифской эпохи // АСГЭ. – 1966. - № 8. – С. 24-39.

²⁴ Рябова В.О Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу // Археологія. – 1984. – Вып. 46. – С. 31-43.

²⁵ Фіалко Е.Е. Символика образа птицы на скифских деревянных чашах // Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь / Тез.докл. конф. посвящ. 100-летию со дня рождения М.И. Артамонова. – СПб., 1998. – С. 82-83.

²⁶ Соколов И.И. Деревообрабатывающие ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1974. – С. 194-198.

²⁷ Мильников В.П. Деревообработка в эпоху палеометала // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. – Новосибирск, 2003. – Т.IX. Ч. I. – С.449-457.

²⁸ Манцевич А.П. Деревянные сосуды скифской эпохи // АСГЭ. – 1966. - № 8. – С. 37.

²⁹ Рябова В.А. Двуручные чаши из скифских курганов // Скифы Северного Причерноморья: Сборник научных трудов. – К., 1987. – С. 37.

³⁰ Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов. – К., 1989. – С. 112.

³¹ Рябова В.О Дерев'яні чаші з оббивками з курганів скіфського часу // Археологія. – 1984. – Вип. 46. – С. 42; Фиалко Е.Е. Деревянные чаши – знаки воинской доблести у скифов // ССПК. – 2004. – С. 270.

Т.Л. Самойлова (Одесса, Украина)

СВЯЗИ АНТИЧНОЙ ТИРЫ С РОДОСОМ В ДОРИМСКИЙ ПЕРИОД

Одним из важных торговых и культурных центров античного мира был остров Родос. Родос славился плодовыми культурами, а также своим вином, уступавшим только лесбосскому. Было развито производство оливкового масла. Родос поставлял на внешний рынок целебные травы, благовония, морские губки и пурпурные раковины. Наличие хорошей глины благоприятствовало развитию керамического производства. В связи с тем, что полезные ископаемые на острове были бедны, его основное значение заключалось в том, что он лежал на перекрестье торговых путей, которые связывали запад с востоком и юго-восточное побережье Средиземного моря с более северными землями. Именно это положение Родоса привело к тому, что он начинает играть исключительную роль в морской средиземноморской торговле, особенно с конца V в. до н.э.

С момента своего появления Тира и античные апойки территории между Тилигулом и Дунаем входят в географо-экономический регион Северо-Западного Причерноморья, который объединяет пространство от Ольвии до Истрии включительно. Основанием для такого районирования являются определенное единство материальной и духовной культур в первую очередь этих двух центров¹, а также и остальных античных центров этого региона. Характерным для этой территории было и единство торговых путей, и общая картина исторических событий. Следует заметить, что С.Д. Крыжицкий и Н.А. Лейпунская отмечали и определенные отличия в жизни этих двух крайних по своему географическому положению центров Северо-Западного Причерноморья – Ольвии и Истрии. Имеется в виду разница в их варварском окружении: Истрия находилась внутри гето-фракийского мира, а Ольвия – скифского. В этой связи следует отметить и особенности в положении античных центров Нижнего Поднепровья. Они в определенные исторические